

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKLER VE İNSAN HAKLARI

Yard. Doç. Dr. Sadık SARISAMAN*

Giriş

Türk kültüründe hoşgörü ve insan sevgisinin çok önemli bir yeri olduğu herkesin malûmudur. Ben burada uzun uzun Ahmet Yesevî, Yunus Emre, Mevlâna, Hacı Bektaş... vb. Türk düşünürlerinin bu konudaki görüşlerini aktaracak değilim. Yine Yahudi, Rum, Ermeni, Süryani ve diğer gayri müslimlere Selçuklular'dan beri gösterilen hoşgörü ve Fatih'in verdiği haklardan da bahsetmeyeceğim. Bu konularda geniş bilgi sahibi olmak isteyenler Atatürk Kültür Merkezi yayını olan Erdem Dergisi'nin Türklerde Hoşgörü I, II, III özel sayılarına müracaat edebilirler¹.

Burada Birinci Dünya Savaşı dönemindeki bazı belgelere değinilecektir. Ancak öncelikle Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki Türkiye'nin şartlarını bir-iki cümle ile hatırlatmak istiyorum. Pekçok cephede birden savaşıldığından ülkede ekonomik sıkıntılar had safhaya ulaşmış olup, insanlar savaşın getirdiği ağır yükümlülüklerin altında ezilmekte idiler. Adeta ülkede açlık ve sefalet hâkimdi. Nitekim Halkın çektiği bu sıkıntıları tasvir eden hatıra türü pekçok esere tesadüf etmek mümkündür.

Çekilen sıkıntılardan bir tanesi ulaşım alt yapısı ve vasıtaların kıfayetsizliği idi. Ülkenin büyük çoğunluğunda yeterli kara ve demir yolları mevcut değildi. Nehir nakliyatı ise gemilerle değil çoğunlukla kelekler* vasıtasıyla yapılmaktaydı. Türk kuvvetleri daha hiç savaşa girmeden nakliye sırasında % 10 oranını aşan kayıplar veriyorlardı. Zira çoğu zaman

* K.T.Ü. Giresun Eğitim Fakültesi, Öğretim Üyesi
1 Bkz. Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı. I, II, III; Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, VIII/22, 23, 24; Ocak 1996.
* Kelek: Tulum şeklindeki derilerin şişirilerek birbirlerine bağlanması ile elde edilen bir tür nehir nakliye aracıdır.

büyük askeri birlikleri keçi yollarında ve patika yollarda uzun süre yaya olarak yürütmek zorunluluğu ortaya çıkıyordu. Bu yüzden ayakkabıları yırtılıyor, yürüyüşe yalın ayak devam etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Böylece olunca askerlerin ayakları yarılıp parçalanıyor, yani ayak vurgunu zayıf meydana geliyordu.

Yine aşırı sıcaklarda askeri koruyamamaktan kaynaklanan güneş çarpması olaylarına da sıkça rastlanıyor ve buna güneş vurgunu olarak ifade ediliyordu. Bütün bunlara rağmen ayakta kalabilenler de iasizesizlikten bitkin ve yorgun bir vaziyette cepheye ulaşabiliyorlardı. İaşe, donanım ve mühimmat yetersizliği Türk Ordusu'nda daima kendisini hissettirdi. Sarıkamış'ta iyi donatılamamaktan dolayı onbinlerce askerin donarak ölümü Türk tarihi ile birazcık ilgilenen herkesin malûmudur.

İaşe yetersizliği noktasında bir örnek olmak üzere İran'a giren XIII. Türk Kolordusu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın VI. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği 16 Temmuz 1916 tarihli telgrafındaki şu cümlelere dikkati çekmek istiyorum:

"Bugün kıtaâtım açtır. Müteahhitlere, Braun* para vermediğinden, bugün erzakı kestiler... Bağdat'tan ne ayakkabı, çamaşır ve elbise, ne de ilaç gelmedi. Henüz ne geride ne Kirmanşah'da menzil namına hiçbir şey teşkil edilmedi. Hastahanelerden hiçbir haber yok... Bu kadar nevâkıs ile ayakları ve sırtı üçte birisinden çıplak olan efrad ile bir kısım nalsız hayvanat ile ilaçsız sıhhiye bölükleri ile hiçbir harekete imkân olmadığını ve onbeş gündür efrada hiçbir şey vermediğimden yanlarına gitmeye yüzüm kalmamış olduğunu arzeyeirim."²

Müslümanlarla İlgili Belgeler

Böyle bir dönemde İran'a bir sıhhiye heyetinin gönderilmesinin düşünülmesi önemlidir. Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti'nde sıhhiye hiz-

* XIII. Kolordu İran'a gönderilirken Almanlar bu kolordunun iaşe masraflarını karşılamayı taahhüt etmişlerdi. Bu yardımları Kolordu'ya ulaştıran Braun Almanya Devleti adına para işlerine bakan Bağdat'daki VI. Ordu Kurmaybaşkanı Miralay Von Gleich adına hareket eden bir görevli idi.

2 ATASE Arşivi; K:4274, D:45/616-A, F: 1-47

metleri son derece yetersiz idi. Çoğu ilçede tek bir doktor bile yoktu. Osmanlı Ordusu'nda diplomasız cerrah ve eczacılardan istifade ediliyor, tıbbiye öğrencileri doktor olarak görev yapıyordu.

18 Kasım 1917 tarihi itibari ile, İran'a gönderilmesi kararlaştırılan sıhhiye heyetinde yer alacak kişiler şu şekilde tespit edilmiştir.

1. Doktor Reşat Bey (Başkan): Tıp Fakültesi, Dahiliye Müdürü, Cildiye ve Zührevi Hastalıklar Müttehassısı.

2. Doktor Bahaeddin Şevket Bey

3. Doktor Faik Bey

4. Doktor Haydar Bey

5. Eczacı Nazareddin Bey

Osmanlı Sıhhiye Heyeti'nin pek çok tıbbî âlat, edevat ve ilaç ile birlikte –ki bu malzemeler 12 varaklık bir liste halinde ATASE Arşivi belgeleri arasında yer almaktadır– İran'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu heyetin Tahran'da açılacak olan Tıp Fakültesi'nin nüvesini teşkil etmesi de düşünülmüştür³.

Öte yandan Osmanlı Devleti savaş yıllarında da göçmenlere kucak açan bir ülke özelliğini korumuştur. Bu dönemde Rus baskısından kaçarak İran'ın Hoy Kasabası'ndan Türkiye'ye sığınan muhacirlere yiyecek ve kalacak yer temin edilmiş, hatta bunların zirat yapabilmeleri için arazi tahsis edilmesi yoluna dahi gidilmiştir⁴. Yine Rus taarruzuna maruz kalan Kafkas kökenli toplulukların Osmanlı Devleti tarafından bu dönemde de kabul edilerek iâşe ve iskan edildiklerine dair elimizde belgeler mevcuttur⁵. Bu meyanda Osmanlı Devleti'nden sığınma hakkı elde eden topluluklar arasında Gürcü Komitesi mensupları da vardır.

3 ATASE Arşivi; K:1664, D: 27/38, F: 3,3-1,3-2,3-3,3-15

4 ATASE Arşivi; K:1836, D: 14/40, F: 1-35.

5 ATASE Arşivi; K:5260, D: 13, F: 3-1, 3-5, 3-7 Bilindiği gibi asıl büyük Kafkas göçleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında olmuştur.

Gayrimüslimlerle İlgili Belgeler

Daha önceki dönemlerde olduğu gibi Türk milletinin hoşgörü ve insanseverlik hasletinin sadece müslüman toplulukları kapsamadığı, gayri müslimlerin de kucaklandığını görmekteyiz*.

Örneğin 1915 yılı Mart'ında Türk kuvvetleri Ruslar'ı İran'ın Rumiye kasabasından atarak bölgeye hâkim olunca yerli müslüman halk müslüman bir gücün hâkimiyetinden destek alarak Hıristiyan mahallelerine ve köylerine saldırmış, Vezirâbad ve Kültepe'de bulunan Luterin kiliselerini tahrib etmişti. Saldırlardan kurtulmaya çalışan Hıristiyanlar, Amerikan misyonerleri nezdine sığınmaya başlamıştı.

Bunun üzerine Amerikan Sefareti Osmanlı elçiliği ile irtibata geçerek vehâmetin boyutlarını ilgililere aktardı. Durumdan haberdar olan Osmanlı Başkumandanlığı'nın tepkisi ise çok sert oldu. 22 Mart 1915 tarihli telgrafla sivil ve askerî ilgilileri uyaran Başkumandan Vekili Enver Paşa fiilen Osmanlı işgali altında bulunan yerlerde bu gibi olumsuzluklara meydan verilmemesini, islâm dininin de buna müsaade etmediğini, faillerinin bulunarak şiddetle cezalandırılmasını ve ahalinin hiçbir suretle rencide edilmemesini istemiştir⁶. Belgelerden hadisenin bundan sonraki seyrini takib etmek imkanı bulunamamış ise de Hristiyan halkın Türk askerleri tarafından korunduğu hatta protestan kiliselerinin güvenliği için nöbetçiler tayin edildiğine şüphe yoktur.

Yine belgelerde başlangıçtan beri Osmanlı Devleti'nin Ermeni halka yaklaşımının son derece insancıl olduğu açıkça görülmektedir. Teşkilât-ı

* Bu noktada tezimize itiraz için Ermeni tehciri olayını öne sürenler çıkabilirse de tehcir olayının hangi şartlarda gerçekleştiğini hatırlatmakta yarar vardır. Tehcir Türk ordularının çeşitli cephelerde savaş halinde bulunduğu bir sırada dış destekli Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketlerine karşı bir tedbir niteliği taşıyordu. Hatta tehcirdeki asıl amaç sivil Ermenilerin bu arbedede zarar görmemelerini temin etmektir. Ermeni zaiyatını ise ülkenin o günkü koşulları ile alakalı görmek gerekir. Çünkü ülkedeki ulaşım, araç, gereç, vs. imkânsızlıklar nedeni ile müslümanlar da benzer kayıplara uğramışlardır. Ermeni çetelerinin tehcir kabilelerine saldırıları da gözden uzak tutulmamalıdır.

⁶ ATASE Arşivi; K:23, D: 35/108, F:11, 11-1; K: 17, D: 263/81, F: 6, K: 250, D: 28/1040, F: 13-1.

Mahsusa Başkanı Süleyman Askerî Bey'in personeline hitaben gönderdiği 20 Ekim 1914 tarihini taşıyan bir telgrafında Tiflis Ermenileri'nin Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerinin önüne geçilerek bîtarafıklarının temini ile "mecburiyet-i kat'iyye olmadan inkisar-ı kalblerine meydan verilmemesi" emri verilmiştir⁷.

Ermeniler'le ilgili bir diğer belge de Tiflis'de Ermeniler tarafından katledilen IV. Ordu Kumandanı Cemâl Paşa'ya aittir. Cemâl Paşa Mardin civarındaki Telarman ve Miran gibi bazı köylerde yerli müslüman halk tarafından Ermeniler üzerine yapılan saldırılara karşı yetkilileri uyarmakta ve şunları yazmaktadır:

"Gerek o havalı Ermeni köylerinin gerek mevki-i cedideye nakl ve iskân olunan Ermeniler'in muhafaza-i hayat ve malî bizim için vecibe-i namustur. Bunun için o havalideki jandarma kuvvet ve teşkilâtının kemiyeten ve keyfiyeten muhafaza-i emniyete tamamını muktedir olacak bir dereceye iblâğından başka çare görmüyorum. Hatta bir yerde bir isyan vukuundan dolayı bilmecebûriye bazı şakiler itlâf edilseler bile maydanda bırakıp defnetmemek hissiyât-ı insaniyetkârâneye münafidir."⁸

Başkumandan Vekili Enver Paşa da, Cemâl Paşa'dan aldığı bilgiler çerçevesinde benzer ifadelerle bölgedeki birlik kumandanlarını uyarmış ve olayda dahli olanların süratle cezalandırılmasını istemiştir⁹.

Bir diğer belgemiz de Çanakkale Cephesi ile ilgilidir. Bilindiği üzere Çanakkale Cephesi Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli cephelerindedir. Bu savaşlarda her iki tarafın da kayıpları yüzbinleri bulmuştur. Türk ülkesine saldıran düşman askerlerine Gazi Mustafa Kemâl Paşa'nın 1934 tarihli hitabı herkesce malûmdur. Avusturalya'da Queenslan Eyaleti'nin merkezi Brinsbane'de yaptırılan Gelibolu Anıt Çeşmesi üzerindeki piring levhada da yazılı olan hitabında Mustafa Kemâl şunları söylüyordu:

7 ATASE Arşivi; K:249, D: 1036/505, F: 14

8 ATASE Arşivi; K:194, D: 600/819, F: 73

9 ATASE Arşivi; K:194, D: 600/819, F: 73-1

"Bu memleketin toprakları üstünde kanlarını döken kahramanlar! Burada bir dost vatanın toprağında-sınız. Huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler, Mehmetçiklerle yan yana koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlâtlarını harbe gönderen analar! Göz yaşlarımızı dindiriniz. Evlâtlarımız bizim bağırımızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde rahat uyuyacaklardır. Onlar, bu toprakta canlarını verdikten sonra artık bizim evlâtlarımız olmuşlardır¹⁰."

Gazi Mustafa Kemâl Paşa'nın bu sözleri söylemesinden 18 yıl evvel hâlâ savaşın sıcak çatışmalarının devam ettiği bir dönemde Türk Genelkurmay'ında cereyan eden yazışmalar, tüm insanlığa ders verecek niteliktedir. Bu belgelerde, Çanakkale kara savaşları sona ermesine rağmen zaman zaman düşman savaş gemilerinin taciz niteliğindeki bombardımanlarına hedef olan mezarlıklar konu edilmektedir.

Olayın başlangıcı 1916 yılı başlarında batı basınında sıkça işlenen Çanakkale'deki İngiliz ve Fransız mezarlarının korunmadığı ve hatta tahrib edildiği yolundaki haberlere dayanır¹¹. Bu haberler, sonunda, İngiliz ve Fransız yetkililerini harekete geçirerek, İstanbul Amerikan Sefareti vasıtasıyla Türk Dışişleri'ni uyarmalarına sebep oldu¹².

Oysa Türk Dışişlerine böyle bir talep gelmeden önce V. Ordu Kumandanlığı 25 Aralık 1915 tarihli bir emriyle Şimal ve Anafartalar Grubu Kumandanlığı'ndan Anafartalar ve Arıburnu Mıntıkası'nda bulunan düşman mezarlıklarının dikenli teller ve parmaklıklar içerisine aldırılmasını ve maydandaki düşman cesedlerinin de en kısa zamanda defnedilmesini istemiştir¹³. Çanakkale Grubu Kumandanlığı bu emir üzerine derhal gereğini yapmış ve meydandaki cesedleri defnetmiş, mezarlıkların etrafını da dikenli teller ile çevirmiştir¹⁴.

Amerikan Sefareti'nin Osmanlı Hariciye Nezareti'ne ulaşan baş-

10 Uluğ İÇDEMİR, *Atatürk ve Anzakar*, Ankara 1978, s. 3-32.

11 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 2-7

12 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 2

13 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 2-2

14 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 2-3

vurusu üzerine V. Ordu, Çanakkale Grubu Kumandanlığı'nı yeniden uyar-
mış ve mezarlıkların sürekli olarak muhafazasına özen gösterilmesini is-
temiştir. Osmanlı Genel Kumayı'nca Amerikan Sefareti'ne verilen ce-
vapta, sahillere kadar müdafaa tertibatını genişletmek gerektiğinden
dolayı müdafaa hattında bulunan mezarların Hristiyan mezarı değil Müs-
lüman mezarı dahi olsa eskerin sıhhati ve savunma kabiliyetine engel ol-
maması için gerilere nakl ve defnolunmasının kararlaştırılmış olduğu bil-
dirildi. Bu yüzden bir kısım Hristiyan mezarlarının nakil sırasında cüzî
olarak zarar görmüş olabileceği kabul edildi. Fakat Hristiyan me-
zarlarındaki asıl tahribatın düşman bombardımanları neticesinde ortaya
çıktığı belirtildi.

Aslında Osmanlı Genelkurmayı İngiliz'ler'in mezarlıkların ko-
runmasını ve buralarda abide ve binalar inşaasını bahane ederek Türk
Sahil Savunması ile ilgili gizli bilgiler elde edileceği endişesini ta-
şıyordu¹⁵. Bu yüzden Enver Paşa tarafından Cevat Paşa'ya şifahen söy-
lenen birkaç mezar hariç diğerlerinin iç kısımlara nakli kararlaştırıldı¹⁶.
Sahilde bırakılan birkaç mezar ise muhafazaya alınarak fotoğraflarının çe-
kilip Amerikan Sefareti'ne teslim edilmesi emri verildi¹⁷.

İngiliz mezarları ile ilgili şikâyetler Haziran ayı içerisinde de devam
vetti. İngiliz Binbaşısı Frankland'ın kabrinin açılmış olduğu ve naaşının
beline kadar toprağın dışında bulunduğu, mezarların köpekler tarafından
açıldığı, dışarıda kemik parçalarının dahi görüldüğü iddiaları ortaya atıl-
dı¹⁸. Bu iddialar üzerine derhal Başkumandanlık Vekâleti Çanakkale
Grubu Kumandanlığı ile irtibata geçti¹⁹. Grup Kumandanlığı 132. Alay
Kumandanlığı'nı iddiaların tahkiki ile görevlendirdi. 132. Alay Ku-
mandanlığı yaptırdığı incelemeler neticesinde sözkonusu iddiaların doğru
olmadığı, Türk yetkililerinin Bnb. Frankland'ın kabri de dahil olmak üzere
bozulmuş olarak gördükleri bütün kabirleri derhal tamir ettirmiş oldukları

15 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 2-4

16 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 2-4, 2-11

17 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 2-11

18 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 9-2, 9-3, 9-4, 9-7

19 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 9

sonucuna vardı. 132. Alay Kumandanlığının raporunda ayrıca mezarlara zarar vereceği düşünilen köpeklerin itlâf edilmiş olduğu Seddülbahir civarındaki sırtlarda açılmış ve bozulmuş kabirler görülmediği, Şehidlersırtı ve Kerevizdere menbası civarında yağmurdan açılmış mezarlar ile siperler arasında gizlenmiş ve görülememiş olan cesedlerin askerler ve sihiye bölüğü tarafından defnedilmiş olduğu, bombardımandan, fırtınadan hüviyet levhaları düşmüş olan kabirlerin devriyelere tamir ettirildiği, kabristana tecavüz edenleri yakalamak ve tevkif etmek üzere hususî devriyeler oluşturulduğu ve bunlara gerekli talimatın verilmiş olduğunu da belirtiyodu²⁰. 22 Ekim 1917 tarihli Başkumandan vekili adına Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Bronzart Paşa imzalı bir belgede de zarar gören ve kaybolan bir kısım düşman mezarları hakkında yapılması gereken muamelelere değinilmiştir²¹.

Türk yetkilileri Çanakkale ve Gelibolu havalisindeki düşman askerî mezarlıklarını ziyaret edilebilir bir hale getirerek düzenlemişler ve ıslah etmişlerdir. Gerçi o günlerin psikolojik şartlarında görkemli mermer haçlar ve sütunlar dikilmesine müsaade edilmemişse de, istenildiğinde mezarların ülkelerine nakline veya fotoğraflarının alınmasına izin verilmiştir²².

Müşahhas örnekler olmak üzere birkaç mezar hakkındaki muameleyi zikretmekle iktifa edeceğiz:

11 Ocak 1916 tarihinde maktul düşen ve 2 Ocak'ta Seddülbahir'e defnedilen Fransuva Deni'nin cesedinin kalıntılarının bulunarak bir sandukaya konulması ve ülkesine gönderilmesi emri verilmiştir.

22 Ocak 1915 tarihinde maktul düşen Afrika Zahaf 2. Marn Alayı'ndan Yüzbaşı Revertegan, Morto Limanı yakınında 4. Fırka mezarlığında medfun bulunan Mülâzım Redernegan; 30 Mayıs 1915 tarihinde maktul düşen Lankaşayer Alayı'na mensup F. Döksburg, Sed-

20 ATASE Arşivi; K: 3443, D: 195/45, F: 9-1, 9-5

21 ATASE Arşivi; K: 3741, D: 195/150, F: 4

22 ATASE Arşivi; K: 3741, D: 195/150, F: 44

dülbahir'de Fransız mezarlığında medfun Kumandan Dukas ile diğer bazı askerlerin mezarlarının araştırılarak tespiti ve fotoğraflarının ilgili ülkelere gönderilmesi emredilmiştir²³.

Sonuç

Burada bahsedilen belgeler sadece denizde damla mesabesinde dir. Yerli ve yabancı arşivlerde bunlar gibi daha birçok belgenin bulunduğu muhakkaktır. Bu tür belgeleri tespit ettikçe, bundan sonra da tanıtmaya ve değerlendirmeye devam edeceğiz. Böylece Türk Milleti'nin insana ve insan haklarına verdiği değer ve önem belgelerle bir kere daha açık bir şekilde yeniden ortaya konulmuş olacaktır.

Diğer taraftan Türk Milleti ve insan hakları söz konusu edildiğinde milletin bütün özelliklerini en iyi şekilde şahsında temsil eden Atatürk'ün görüşlerine yer vermeden geçmeyi de doğru bulmuyoruz. O'na göre savaş zorunlu ve hayati olmalıdır. Öldüreceğiz diyenlere karşı ölmeyeceğiz diye savaşılabilir. Milletin hayatı tehlikeye girmediği savaşı bir cinayettir²⁴. Atatürk 1923 yılında yaptığı bir başka konuşmasında da insana ve insan haklarına verdiği değeri ve barışçılık idealini şu veciz sözlerle ifade etmiştir:

"İnsanları mutlu edeceğim diye onları birbirine boğazlatmak, insanî olmayan ve son derece üzücü olan bir sistemdir. İnsanları mutlu edecek tek vasıta, onları birbirlerine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirek karşılıklı maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan hareket ve enerjidir. Dünya barışı içinde insanlığın gerçek mutluluğu, ancak bu yüksek ideal yolcularının çoğalması ve başarılı olmasıyla mümkün olacaktır²⁵.

23 ATASE Arşivi; K: 3741, D: 195/150, F: 4-2

24 Söylev ve Demeçler, C: II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara-1952, s. 124

25 Söylev ve Demeçler, C: II, s. 270